




## “Zulmetten Nûra” Adlı Eseri Özelinde Mehmed Şemseddin (Günaltay) Bey’in Osmanlı Mekteplerine Dair Düşünceleri

Mehmed Şemseddin (Günaltay) Bey’s Thoughts on The Ottoman Schools in His Book Titled “Zulmetten Nûra”

İrfan Davut ÇAM\* 

\*Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, [irfan.cam@omu.edu.tr](mailto:irfan.cam@omu.edu.tr), ORCID: 0000-0002-0232-6376

### Öz

Bu çalışma, M. Şemseddin (Günaltay) Bey’in “Zulmetten Nûra” adlı eserinden hareketle Osmanlı mekteplerine ilişkin düşüncelerini ele almayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda söz konusu eserin 1331 (1915) tarihli 2. baskısı kullanılmıştır. Çalışmada, ayrıca ilgili zaman diliminde yayımlanmış olan eğitime dair diğer kaynaklara da başvurulmuştur. Veriler, doküman analizi yöntemiyle toplanmış ve içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Bu çerçevede, M. Şemseddin Bey’in Osmanlı mektepleriyle ilgili düşünceleri belirli kategoriler altında toplanarak tartışılmıştır. Bir makalenin sınırları dikkate alınarak, söz konusu düşüncelerden ancak bir bölümü ele alınmıştır. Bu bölümden anlaşıldığı üzere, M. Şemseddin Bey eğitim ve öğretimin esaslarından öğretim kadrosuna, programlar ve ders kitaplarından fiziki duruma kadar çeşitli açılardan Osmanlı mektepleri üzerinde durmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Mehmed Şemseddin (Günaltay), Zulmetten Nûra, Mektepler.

### Abstract

The aim of this study is to discuss M. Şemseddin (Günaltay) Bey’s thoughts on the Ottoman schools based on his book “Zulmetten Nûra” (From Darkness to Light). The second edition of this book dated 1331 (1915) was used for this purpose. The study also made reference to other sources on education published in the relevant period. The data were collected by document analysis method and analysed using content analysis technique. In this framework, M. Şemseddin Bey’s thoughts on the Ottoman schools were grouped under certain categories and discussed. Considering the limitations of an article, only a part of these thoughts were discussed. As can be seen from this part, M. Şemseddin Bey focused on the Ottoman schools in various aspects, from education and training principles, teaching staff, programmes and textbooks to physical conditions.

Keywords: The Ottoman Empire, Mehmed Şemseddin (Günaltay), Zulmetten Nûra (From Darkness to Light), Schools.

## Giriş

Eğitim, bireysel ve dolayısıyla toplumsal gelişme için olmazsa olmazlardan biridir. Bireylerin nitelikli bir yaşam standardına ulaşmasında ve toplumların ilerleme kaydederek gelişmelerinde eğitim önemli bir belirleyicidir. İnsanlığın var oluşundan itibaren, medeniyet seviyesi ne olursa olsun, hemen her toplumda bu belirleyicinin varlığından bahsetmek mümkündür. Bu anlamda, eğitimin insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir. Başlangıçta örgün bir nitelik taşımayan, daha çok ailede ve çevrede etkileşim yoluyla gerçekleşen eğitim, zamanla kurumsallaşmaya ve bilimselleşmeye başlamıştır (Gültekin, 2018: 115).

Eğitimin başlangıçtan itibaren kaydettiği bu gelişim seyrini artı ve eksileriyle ortaya koymak, bugününü değerlendirmek ve geleceğine ışık tutmak bakımından önemlidir. Başka bir deyişle eğitim tarihi, geçmişte nasıl bir eğitim verildiğini ve bunun hangi amaca hizmet ettiğini bilmeye imkân tanır. Eğitim sahasında geçmişte yapılan hataları görme ve böylece aynı hataların tekrar edilmesine engel olma fırsatı sunar. Dolayısıyla eğitim temelinde geçmişten ders çıkarmayı, muhtemel hatalardan kaçınmayı ve toplumun yararına yönelik uygulanabilir planlar yapmayı temin eder. Eğitim tarihi, mevcut eğitim sorunlarına çözüm üretme aşamasında ilgililere rehberlik eder. Mevcut ve gelecekteki eğitim sisteminin gelişimini planlamak için gerekli temeli sağlar.

Bu noktada geçmişte, eğitim sistemini ve buna ilişkin uygulamaları biçimlendirmek ve geliştirmek, yapılan hataları gerekçeleriyle göstermek ve bunları çözümlenmek üzere üretilen düşünceler ve bu doğrultuda atılan adımlar büyük bir önemi haizdir. Bu bağlamda, Osmanlıdan Cumhuriyet’e pek çok isim önemli düşünceler ortaya koymuş ve birçok eser kaleme almıştır. Bunların her biri, eğitim mirasımızı anlamak adına bizzat incelenmeyi sonuna kadar hak etmektedir. Mehmed Şemseddin (Günaltay) Bey, bu isimlerin önde gelenlerindedir. İyi bir eğitim görmüş ve akabinde ilmî, idarî ve siyasî görevler ifa etmiş olan M. Şemseddin Bey, aynı zamanda birçok eser de kaleme almıştır. “Zulmetten Nûra”, bu eserlerden biridir.

Eserin girişinde, “uzak ve karanlık yılların sürüklediği yığın yığın felâket molozları altında didinen bugünkü tâli’siz neslin seylâbe-i zamanın müdhiş hücumlarıyla ummân-ı ademe yuvarlandığını gören, hisseden bir rûh ne elîm vicdân sızıları, ne fecî’ hüsrân azâbları çeker. O sızılar, bu azâblardır ki felâket-i ebedîye mahkûm edilmiş gibi didindikçe balçığa saplanan, kıvrandıkça gayyâ-yı inkırâza biraz daha gömülen bir kitlenin efrâdı olmak itibarıyla bana şu satırları yazdırıyor” (M. Şemseddin, 1331: 7) diyerek kaleme neden sarıldığını ifade eden M. Şemseddin Bey, Mehmed Akif’in işaret ettiği gibi bir “*tabîb-i ictimâî*” olarak memleketin ve milletin madden ve manen içinde bulunduğu içler acısı hali gözler önüne sermiştir.

Memleketteki ilim yoksulluğunu, milletin tutulduğu içtimai dertleri, onu içten içe kemiren ve gerekli tedavi yapılmazsa musallat olduğu organları kangrene çevirecek yaraları ve kronik bir hale dönüşecek hastalıkları tek tek saymıştır. Bunları aynı zamanda gerekçelendiren M. Şemseddin Bey, makul birer reçete yazarak onların deva yollarını da açık bir şekilde sunmuştur. Ona göre içtimai hastalıklarımızın yegâne kaynağı, ulusal sefaletimizin hakiki sebebi ve bütün felaketlerimizin en etkili amili cehalettir. Cehalet, onun nazarında korkunç bir düşman ve menfur bir illettir (M. Şemseddin, 1331: 9-10).

Bu düşmanı yenecek başlıca silah ve bu illeti yok edecek panzehir ise hiç kuşkusuz eğitimidir. M. Şemseddin Bey, bu anlamda eserinin kayda değer bir kısmını eğitim meselesine hasretmiştir. Mevcut çalışma, O’nun özellikle Osmanlı mekteplerine dair düşüncelerini, ilgili zaman diliminde ortaya konulan benzer düşünceler eşliğinde tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın bu konuya odaklanması, M. Şemseddin Bey’in, dönemin eğitim tartışmalarıyla paralel olarak Osmanlı mekteplerine ilişkin dikkate değer düşünceler ortaya koymasından ileri gelmektedir. Ayrıca yapılan literatür taramasının sonucunda kendisinin; hayatı, eserleri, din, dinler tarihi, tarihçilik, laiklik, idare ve siyaset açılarından ilgi odağı (Alicı, 2019; Aydın, 2002; Ayranıcı, 2007; Çetinkaya, 2007; Çubukçu, 1973; Düz, 2019; Erbatu, 2021; Gökbel, 2000; İskender, 2022; Karaman, 2019; Karpuzcu, 2008; Koç, 2011; Özüçetin, 2003; Şahin, 1996; Ülken, 1992; Yardımcı, 2018) olmakla birlikte, eğitimle ilgili düşünceleri itibarıyla sınırlı sayıda çalışmaya (Aydın, 1988, 2013; Çetinkaya, 1994; Deniz, 2006; Ergün, 2021; İlgüzar, 1998; Uyanık, 1996) konu olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışma, amacı doğrultusunda ilgili literatüre bir katkı olacaktır.

## Yöntem

Bu çalışma, nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Nitel araştırma *gözlem*, *görüşme* ve *doküman analizi* gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların ait oldukları tabii ortamda ya da kendi özgül koşulları çerçevesinde gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konulmasına dönük nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45). Nitekim bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu, resmî veya özel kayıtların toplanması, sistematik olarak incelenmesi, analiz edilmesi ve değerlendirilmesinde kullanılan bir veri toplama yöntemidir (Ekiz, 2013). Doküman analizinin kullanıldığı çalışmalarda, hiç şüphesiz başlıca kaynakları kitaplar meydana getirmektedir. Bu çalışmanın ana kaynağını ise M. Şemseddin Bey’in “Zulmetten Nûra” adlı eseri oluşturmaktadır. Eserin 1331 (1915) tarihli 2. baskısı esas alınmıştır. Çalışmada, ayrıca ilgili dönemde yayımlanmış olan eğitime dair diğer kaynaklar da kullanılmıştır.

Doküman analizi ile toplanan veriler, içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. İçerik analizinde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 259). Bu doğrultuda mevcut çalışmada, M. Şemseddin Bey’in adı geçen eserinden hareketle Osmanlı mekteplerine ilişkin düşünceleri “Eğitim ve Öğretimin Esasları”, “Öğretim Kadrosu”, “Programlar ve Ders Kitapları”, “Fiziki Durum” şeklinde kategorize edilerek irdelenmiştir. Burada, bir makalenin sınırları dikkate alınarak, O’nun eğitime dair düşüncelerinin ancak bir bölümüne temas edilmiştir. Bunların dışında kalanlar, çalışmaya dâhil edilmemiştir.

## Bulgular ve Tartışma

### “Zulmetten Nûra” Özelinde Mehmed Şemseddin (Günaltay) Bey’in Osmanlı Mekteplerine Dair Düşünceleri

#### Eğitim ve Öğretimin Esasları

M. Şemseddin Bey, eğitim ve öğretimin esasları ile ilgili düşüncelerini öncelikle belirli bir sistemin gerekliliğine vurgu yaparak ortaya koymaya başlamıştır. Ona göre, eğitim ve öğretimle meşgul olan kişilerin deneyimleri ve metotları bir yere toplanarak makul ve faydalı olanlar ayrıştırılıp genel prensiplerle birbirlerine bağlanmak suretiyle belirli bir sistem oluşturulursa ve bu uygulamaya geçirilirse pek çok fayda temin edilebilir. Ancak eğer her eğitimci veya muallim kendi anlayış ve eğilimlerine göre bir yöntem takip etmekte serbest kalırsa, çeşitli amaçlara göre eğitecek olan gelecek nesil içerisinde bir ahenk veya uyum bulmak mümkün olmayacaktır (M. Şemseddin, 1331: 287).

Eğitimcilerin tabiat kanunlarını hiçe sayarak arzularına göre/keyfi bir yöntem belirleyerek uygulamaya kalkışmalarının sonuçsuz ve yaratılışa aykırı bir hareket sayılabileceğini kaydeden M. Şemseddin Bey, böyle bir yaklaşımın genç beyinleri ilerlemeye değil, aksine çöküşe sevk etmekten başka bir sonuç üretemeyeceğini savunmuştur. Bu bağlamda yaptığı değerlendirmelere göre, gelecekte vatanın emanet edileceği gençler, anne kucağından itibaren tabiat kanunlarından çıkarılan bir yöntem uygulanarak sağlam ve esaslı bir fikrî eğitim alamazlarsa gelecekte beklenen ümitler bir seraba dönüşebilir. Özünü kaybederek yetişecek bir nesil, milletin mutluluk ve refahına karşı sürekli bir tehlike ve tehdit unsuru teşkil edebilir. Her milletin kendisine has birtakım yüksek özellikleri vardır. Bu özellikler o milletlere seçkin bir merteye bahşederler. Bu çerçevede eğitim ve öğretim millî asil karakterin korunması ve geliştirilmesi esasına dayanmalıdır (M. Şemseddin, 1331: 287-288).

Bu detaylar ışığında, eğitim ve öğretimde esas olmak üzere belirli bir amacın gözetilmesi de önem arz etmekteydi. Nitekim M. Şemseddin Bey, “*çocukları ta’lîm ve terbiyeden maksad nedir?*”, “*onları ne gibi bir gaye için yetiştirmek istiyoruz?*” sorularıyla “amaç” meselesine de eğilmiş ve bunun her şeyden önce belirlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu savununun ardından, “olması gerekene” temas etmeden önce Osmanlı mekteplerinde benimsenen amaca ışık tutmuştur. Bu bağlamda, içinde bulunduğu döneme kadar bu mekteplerde izlenen eğitim ve öğretim tarzında Eflatun’un “köhne hükümet mefkûresi”nin kabul edildiğini ve bunun çocukları memur olarak yetiştirme amacına dayalı olduğunu kaydetmiş, ancak onun bile doğru bir şekilde uygulanamadığından yakınmıştır (M. Şemseddin, 1331: 289). Bu durum, M. Şemseddin Bey gibi diğer Osmanlı aydınlarının da gündemindeydi.

Fikirleri ve eğitimciliğiyle bilinen Edhem Nejad Bey, bu süreçte konuya önemle temas eden isimlerden biriydi. Memlekette ziraat, ticaret ve sanayi ile uğraşan kimselerin çocuklarının mekteplerinden mezun olduktan sonra baba mesleğini hakir görerek gözlerinde büyüttükleri “memuriyetlere, yüksek makamlara, parlak ve yıldızlı sandalyelere” yönelindiklerini üzülen E. Nejad Bey, bu konuda Osmanlı mekteplerinde benimsenen Fransız “usûl-i tahsili”ni sorumlu tutmuştur. Bu yöntemin, içinde bulunulan zamana dek bir fayda ya da iyi bir sonuç üretmediğinden yakınmış ve bu durum açıkça görülmüş olmasına rağmen bunda ısrarcı olunmasını hayret edilecek bir durum olarak değerlendirmiştir (Alasonya İdâdisi Müdürü Edhem Nejad, 1326). Fransızlar dahi bu durumu fark ederek eğitim sistemlerinde değişikliğe gitmelerine rağmen Osmanlıların bu sistemi uygulamadaki gayretlerini Dr. Abdullah Cevdet de yadırgamıştır. Özel girişimden uzak, “memur zihniyetli” insanlar yetiştiren Fransız eğitim sistemini eleştiren Dr. A. Cevdet, bunun yerine yaparak-yaşayarak öğrenme yönteminin benimsendiği ve bu çerçevede girişimci bireyler yetiştirme amacını güden Anglo-Sakson eğitim sistemini önermiştir (Uçar, 2011).

Edhem Nejad ve A[y]n Ferid Beylerin gayretiyle 1911 yılı sonlarında yayın dünyasına adım atan *Yeni Fikir* (hk. bkz. Erkek, 2012) adlı eğitim dergisinin sütunlarında da benzer bir değerlendirme mevcuttu. Derginin ilk sayısında geçen şu satırlarda toplumu ileriye taşıyabilecek, cesur ve girişimci nesillerin yerine genel eğitimdeki eksikliğe bağlı olarak aciz, girişim ruhundan mahrum, korkak, rahatına düşkün ve hazırcı bir kitlenin yetiştiğine, ziraat gibi emek gerektiren önemli bir zenginlik kaynağının kenara itilerek sırf memur olmak için mekteplere yapılan akınlara ve bunun acı sonucuna üzüntüyle dikkat çekilmiştir:

Memleketimizde çocuklar, gençler iyi terbiye edilemiyor. Terbiye-i umûmiyyenin noksanlığı ki cem’iyyetimiz içerisinde binlerce, yüzbinlerce korkak, me’muriyet peşinden kurtulamaz, aciz adamları çoğaltıyor, teşebbüs hissini bu memlekette yok ediyor. Serbest ve âkil bir tarikte çalışmak, sebât etmek, şahsına, ailesine, mensûb olduğu hey’et-i ictimaiyyeye hizmet etmek cesaretini kendinde bulanlar binde bir bulunmuyor. İktisâdi menbaalardan istifâde etmekten korkuluyor; daima rahat ve âsûde ve burnunun dibinde hazırlanmış ve kurulmuş işler taharrî ediliyor. (...) Osmanlı vatani iddia edebiliriz ki hey’et-i umûmiyyesiyle bir ziraât memleketidir. Evvelden beri ziraâtı terk etmiş şehirlî ailelerin evlâdlarından sarf-ı nazar etmeye tahammül etsek bile, bugün şehirlere ve me’mur yetişdirir mekteblere akın akın akan kasabalı ve köylü çiftçi evlâdları için büyük bir ye’s hissederiz. Bütün çiftçi çocuklarında me’mûr olmak., adliye me’mûru olmak, mülkiye me’mûru olmak, zâbit olmak için nihâyetsiz, vâsi’ ve şedîd bir emel var. Bilmiyoruz, takdir etmiyoruz ki felâkete doğru seri’, telâfisi gayr-ı kâbil adımlar atıyoruz (Yeni Fikir, 1327: 1)

Bu bağlamda değerlendirmelerini sürdüren M. Şemseddin Bey, art arda sorduğu “*cidâl-gâh-ı hayâta atılacak gençler acaba yalnız idâre-i hükümet vazifesiyle mi mükellef olacaklardır? Ve öyle mi olmalıdırlar?... Her şahıs evvelâ bizzat kendini ve umûr-ı zâtîyyesini hüsn-i idâre ile muvazzaf değil midir? Saâdet-i hayâtîyyenin en esâslı rûkûnlerinden bulunan bu vazifeleri hakkıyla ifâ edebilecek kadar bir terbiye-i asliyye alamamış olan bir genç, umûr-ı hükümeti ne sûretle idâre edebilecektir? Esâsen her okuyanı me’mûr mu yapacağız?*” (M. Şemseddin, 1331: 289-290) gibi sorularla eğitim-öğretimde sırf memuriyet merkezli bir amacın yetersizliğine dikkat çekmiş ve bu anlamda ne tür bir amaç güdülmesi gerektiğine işaret etmiştir.

O, eğitim ve öğretimin çocukları toplum içinde ne olmaları lazım geliyorsa o hayat için hazırlamak esasına dayalı olması gerektiğini savunmuştur. Bu esasa göre eğitim görececek bir gencin, hayatın bütün safhalarında bizzat kendi kendisini, zekâsını ve

aklı kudretini, özel işlerini ve meselelerini, medenî ve toplumsal vazifelerini güzel idare ederek ve beden kuvvetini koruyarak içinde yaşadığı topluma faydalı bir birey olarak yetişebileceğini düşünmekteydi (M. Şemseddin, 1331: 290). Öte yandan, Hz. Ali’nin “*çocuklarınızı sizin zamanınıza göre değil, onların yaşayacakları zamanın ihtiyacâtına göre terbiye ve ta’lîm ediniz. Çünkü onlar sizin zamanınızdan başka bir zaman için doğmuşlardır!*..” (M. Şemseddin, 1331: 290) şeklindeki tavsiyesini gündeme getirerek çocukları gelecekteki ihtiyaçları esas alarak eğitmenin önemine vurgu yapmış ve eğitim-öğretime ilişkin bu tavsiyenin bir “hakikat kandili” gibi aydınlatıcı olabileceğine işaret etmiştir.

M. Şemseddin Bey, aynı zamanda Kant’ın “*altından çıkamayacağımız mes’ûliyyetlerin en ağır ve en müşkili ta’lîm ve terbiye mes’elesidir*” sözlerinden hareketle eğitim ve öğretimin kolay bir iş olmadığını düşünüyordu. Başka bir deyişle yeni nesilleri örf, anane, çevre etkisi ve kalıtım gibi çeşitli faktörlerin etkisinden kurtararak hem kendileri hem de insanlık adına zorlu ve verimli hayat şartlarına uyumlu hale getirmeye ve insanoğluna hakkıyla yaraşır bir mertebeye yükseltmeye çalışmanın gerçekten güç bir mesele olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, bu güç meseleyi kolaylaştırmak da çözümsüz değildi. Ona göre, eğitim ve öğretime esas olmak üzere öncelikle üç prensip dikkate alınıp uygulandığı takdirde bu ağır ve zor vazife mümkün mertebe hafifletilmiş olacaktır. Bunlardan ilki, bir hayat tarzını gelecek nesil için iyi ve mutluluk verici görmek; ikincisi bu hayat tarzını tercih etmek, üçüncüsü ise çocukları bu hayata hazırlamaktır (M. Şemseddin, 1331: 290-291).

Bu çerçevede eğitimde esas amacın, “*çocuğun saâdet ve refâh-ı müstakbelesini te’min etmek, onu mücâdele-i hayâta hazırlamak ve o mücâdelede muzafferiyetini te’min edecek esâslarla kendisini techiz etmek, velhâsıl çocuğu ailesinin ve içinde yaşayacağı cem’iyyetin lüzûmlu ve fâideli bir uzv-ı faâli haline getirmekten ibaret*” (M. Şemseddin, 1331: 291) olduğunu belirten M. Şemseddin Bey, ancak bu amaç gözetilmek şartıyla verilecek bir eğitimden faydalı sonuçlar alınabileceğine inanıyordu. Aynı inancı, çocukları “hayata hazırlamak” idealini hararetle savunan diğer Osmanlı aydınlarında da görmek mümkündür. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey, bunlardan biriydi. Ona göre, yaşamak azminde bulunan bir milletin, bir toplumun çocuklarını eğitmelerinde yalnızca bir amaçları olabilir. Bu da o çocukları hayata hazırlamaktır (İsmail Hakkı, 1328: 7). O, “hayata hazırlanmış kişiyi” bedenen sağlıklı ve kuvvetli, düşünebilen, düşüncelerinden sonuç çıkararak, kararlı, cesur, çalışkan, yenilikçi, ilerleme yanlısı ve vatanperver olarak tarif etmiştir:

Bir adam ki vücûdu sıhhatli, kuvvetlidir; eşyâyı, ahvâl ve vekâyî’i görür, bunlar üzerinde düşünebilir, düşüncelerinden âfî için neticeler çıkarır; kararını verir, verdiği kararı yapar, muvaffakiyyetle neticelendirir, muvaffakiyyetleri için sebât ve cesâret gösterir, müşkilâtdan yılmaz, çalışmaktan usanmaz, miskin kanâatlerin mahkûmu kalmaz, teceddüdü sever, terakkiye tapar; bir adam ki hem kendisinin hem de memleketinin menfaatlerini anlar, bu menfaatleri istihsâl için, bu menfaatleri müdâfaa için nefsinde kuvvet, emel, sebât duyar. İşte -velev ki ma’lûmâtı az olsun- böyle bir adam “hayâta hazırlanmış” bir adamdır (İsmail Hakkı, 1328: 8).

Hayata hazırlık için eğitimi son derece önemli gören İsmail Hakkı Bey, eğitimin yanında insanın hayattaki başarılarını kolaylaştırmak ve arttırmak adına bilgiye de ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Ancak eğitim ve bilgiden birini feda etmek gerektiği takdirde tercihin bilgiden yana yapılmasında tereddüt etmemeyi de salık vermiştir. O bu yaklaşımını, “...*yalnız başına terbiye; yalnız başına dikkatli, muhâkemeli, hassâs, müteşebbis, azim-perver, cesur bir adam, bir varlık, bir şeydir; fakat yalnız başına ma’lûmâtli, hâfizası zengin bir adam hiçbir şeydir...*” ifadesiyle gerekçelendirmiştir (İsmail Hakkı, 1328: 8-10). Bu anlamda eğitime ayrıcalıklı bir yer tahsis eden İ. Hakkı Bey’in yanı sıra, Osmanlı yayıncı ve yazarlarından Tüccârzâde İbrahim Hilmi Bey de konu bağlamında çağdaşlarıyla hemfikir olduğunu gösteren değerlendirmelerde bulunmuştur. Nitekim “*mekteplerde çocuklara vereceğimiz yegâne terbiye hayâtle boğuşacak, mübâreze-i hayâtda muzaffer olacak, istikbâlini bizzat kendi kendine ta’yin edebilecek havâssı tevlid etmek olmalıdır*” ifadeleriyle eğitimde amacın çocukları “hayata hazırlamak” olduğunu ifade etmiş ve bu çerçevede Osmanlı gençlerini Avrupa gençleri (hiç olmazsa gayrimüslim gençleri) gibi pratik bilgi sahibi, becerikli, faal, cesur ve girişimci olarak yetiştirmek gerektiğini savunmuştur (Tüccârzâde İbrahim Hilmi, 1332: 102-103). Görüldüğü gibi, başta M. Şemseddin Bey olmak üzere çağdaşları eğitim ve öğretimde esas olmak bakımından son derece önemli hususlara temas etmişlerdir.

Bu hususlar, özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra yayımlanan iptidai mekteplere mahsus ders kitaplarının içeriğine yansımak suretiyle bir bakıma örgün eğitim sisteminde karşılık bulmaya başlamıştır denilebilir. Öyle ki söz konusu ders kitaplarında özel girişim hararetle tavsiye ve teşvik edilmeye; ziraat, ticaret ve sanat gibi alanlara yönlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Buna karşılık memuriyet, olumsuz bir anlatımla ele alınmıştır. Kısacası yetişmekte olan nesiller bir taraftan girişimci olmaya teşvik edilirken, diğer taraftan memuriyete heves etmemek konusunda ikna edilmeye çalışılmıştır (Çam, 2019).

#### Öğretim Kadrosu

M. Şemseddin Bey, mekteplerin öğretim kadrosu hakkındaki düşüncelerine hükümetlerin en önemli görevlerinden birini hatırlatarak yer vermeye başlamıştır. Bu görev, toplumu oluşturan bireylerin zinde ve entelektüel olarak yetiştirilmesiydi. Ona göre, hükümet kendi menfaatini, refah ve yüceliğini temin etmek için ülkedeki çocukların fikren ve bedenen eğitilmesine özen göstermeye mecburdur. Bu önemli noktayı gerçekten takdir eden hükümetler eğitim teşkilatında esasen iki şeyi dikkate almışlardır. Bunlardan biri, Dârümuallimîndir. Böyle hükümetler, muallim sıfatına tam manasıyla layık kişiler yetiştirilmesine özen göstermişlerdir (M. Şemseddin, 1331: 301). Bu anlamda, nitelikli muallimleri parlak yarınlardan hazırlayıcılarından biri olarak gören M. Şemseddin Bey, Osmanlı özelinde olumlu bir tablo çizmemiştir. Tarif ettiği Osmanlı muallimleri, şu satırlardan anlaşılacağı üzere nitelikten yoksun ve içler acısı bir durumdaydı:

Derme çatma adamlardan müteşekkil ve pedagojinin ne olduğundan, vazifelerinin neden ibâret bulunduğundan bî-haber bir hey’et-i ta’limiyye.. (...) Muallimîn-i mevcûdenin mühim bir kısmının uhdelerine mevdû’ olan vazifenin ehli olmadıklarına memleketin seviye-i irfânından büyük delil aramağa lüzum var mı? Muallimler miyânında hâlâ arzın müstevî

ve öküz üzerinde sabit, öküzün de balık üzerinde bulunduğu imân eden pek çok hoca efendiler gördük! Arabî okutmak için Adalı’yı sırtlayarak, ulûm-ı diniyye için Halebi’yi koltuklayarak mekteb kürsilerine çıkan muallimler pek de az olmasa gerek! Henüz Türkçeyi dürtüştçe okuyamayan talebeye (Sembolizm)’den bahseden, Kimya’yı yalan yanlış rumuz belletmek, Hesâb’ı hâfız yapacak gibi kaide ezberletmekden ibâret zannında bulunan veyahûd bu derslerdeki vukûfları talebelerinin pek de fevkinde olmayan muallimlerle memleket kurtarılamaz (M. Şemseddin, 1331: 303, 305-306).

Bu olumsuz muallim portresinin arka planında yatan şey(ler) neydi? Bu konuda doğrudan bir gerekçe sunmayan M. Şemseddin Bey, “*garibdir ki devâir-i sâirede iş bulamayan kimselerin ekserisi bir muallimlik için Maârif Nezâreti’ni tasdî’den hiç de hayâ etmiyor ve Maârif Nezâreti de bunları me’yûs bırakmağı şîme-i müürüvete lâıyk görmüyor!*” (M. Şemseddin, 1331: 305) ifadeleriyle bu arka plana bir yönüyle ışık tutmuş görünmektedir. Bunun yanı sıra, mevcut muallim ihtiyacını bir an önce giderme zorunluğunun da bu portrenin oluşumuna katkıda bulunduğu söylenebilir. Nitekim Maârif Nâzırı Emrullah Efendi’nin dönemin başında Diran Kelekyan ile yaptığı bir röportajda kullandığı şu ifadeler hem bu portreyi desteklemekte hem de söz konusu zorunluluğa dair kayda değer ipuçları içermektedir:

Memleketin ihtiyâcâtı pek vâsi’, vesâitimiz ise mahdûddur. Yalnız paradan bahsetmiyorum. Maârif bûd cemiz ahâlimizin mikdârına nisbetle pek dîn bir yekûn teşkil ediyorsa da, velev para olsa bile, müşkilât yine hitâm bulmayacakdı. Muallim yok; taşrada mekâtib-i ibtidâi için bugün yetmiş bin muallime muhtacız. Terbiyetü’l etfâlin mebdâisinden anlar yetmiş bin muallim değil, bu mikdârın yüzde birini bulabileceğimizi kim iddia edebilir? (...) Şimdilik mevcudun derece-i vukûfunu ilâ etmeye ve ondan istifâde eylemeye çalışacağız. Bir “ehliyetnâme” usûlü ihdâs ediyoruz ki ibtidâi muallimliği edebilecek derecede okumak yazmak bilenlere, yahud eğer noksanları varsa, vukûflarını o dereceye is’âd edenlere verilecek ve bunlar mekâtibde istihdâm olunacaktır (D[iran] K[elekyan], 1325: 1).

Muallimliğin özel bir meslek olarak kabul edilmesi gerektiğini savunan M. Şemseddin Bey, rastgele bir mektep diplomasına veya yüzeysel bir sınava dayanılarak tayin edilen kişilerden gerçek manada muallimlik yapmalarını beklemenin abes olduğunu belirtmiştir. Ona göre her bilen kimse, muallim olamaz. Çünkü bilmek ve öğretmek birbirinden farklı şeylerdir (M. Şemseddin, 1331: 303). Bu konuda, Mustafa Sâti’ Bey de kendisiyle aynı fikirdeydi. O da iyi bir muallim olmak için sadece bilgi sahibi olmanın ve okutulacak şeyleri bilmenin yeterli olmadığını, aynı zamanda “iyi anlatmanın, kolay öğretmenin, iyi eğitmenin ve idare etmenin” yöntemlerini bilmek ve bu konuda beceri sahibi olmak gerektiğini düşünmekteydi (M. Sâti’, 1326: 1).

Mevcut koşullar altında, çizilen portreyi değiştirerek muallim sıfatına layık kişilerden oluşan bir öğretim kadrosu inşa etmek için bazı adımların atılması gerektiği son derece açıktı. M. Şemseddin Bey’in “(...) bir memleket, liselerden, sultanilerden evvel dârülmualimînler açmalı” (M. Şemseddin, 1331: 302) şeklindeki ifadelerinden anlaşıldığı üzere muallim mektepleri açmak, bu adımlardan biriydi. Esasen Tanzimat Dönemi’nden itibaren açılmaya başlanan bu mektepler, M. Şemseddin Bey’in söz konusu satırları kaleme aldığı dönemde nasıl bir durumdaydı? Eldeki verilere göre, Maârif Nezâreti bir taraftan reformlar yaparak muallim mekteplerindeki eğitim-öğretimin niteliğini arttırmaya ve diğer taraftan da yeni mektepler açarak muallim meselesini nicel olarak çözmeye uğraşmıştır. Ne var ki bu çabalar, yeterli olmamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı’nın başlaması ve akabinde yaşanan gelişmeler muallim yetiştirmeye yönelik çalışmaları olumsuz etkilemiştir (Öztürk, 2007).

M. Şemseddin Bey, “(...) bir memleket, liselerden, sultanilerden evvel dârülmualimînler açmalı” derken aynı zamanda Dârülmualimînleri sultanilerin önünde konumlandırmaktadır. Bu yaklaşımıyla II. Meşrutiyet Dönemi’nde sultanileri arttırma çalışmalarına örtük bir eleştiride de bulunduğu söylenebilir. Gerçekten bu dönem, ortaöğretimin üst sınıflarını teşkil etmek üzere vilayet merkezlerinde açılmaları kararlaştırılmış olan sultanilerin arttırılmasına yönelik çalışmalara sahne olmuştur. Bu amaçla vilayetlerde bulunan 7 yıllık idadilerin sultanilere dönüştürülmesine yoğunlaşmıştır. Bu doğrultudaki çalışmalar, öncelikle Maârif Nâzırı Emrullah Efendi’nin girişimleriyle başlamıştır (Unat, 1964). Bu kapsamda, 1910 yılı Ekim ayı itibarıyla İstanbul, Edirne, Adana, İzmir, Üsküp, Bursa, Beyrut, Halep, Selanik, Trabzon, Harput ve Kastamonu idadileri, öğrenimleri Avrupa liselerine denk bir şekilde düzenlenerek her devresi 3 yıldan ibaret olan 2 devreli sultanilere dönüştürülmüştür (Maârif-i Umûmiyye Nezâreti İstatistik Müdiriyyeti, 1327). Bu teşkilatlanmayla güdülen özel amaç, Müslüman çocuklarını yabancı mekteplere başvurma zorunluluğundan kurtarmak, hatta muntazam sultaniler tesis ederek diğer Osmanlı unsurlarını dahi bu kurumlara çekebilme (Sâti’, 1334). Muallimi, programı ve kitapları iyice hazırlanmaksızın yapılan söz konusu dönüşüm eleştirisi oklarının hedefi olmuştur. Bu eleştirilerin bir bölümü, anılan sultanilerin hazırlıksız açılmış olmasına; bir bölümü de programların düzgün ve uyumlu bir şekilde hazırlanmamasına yoğunlaşmıştır (Nafi Atuf, 1932). Bununla birlikte, Emrullah Efendi’nin başlattığı bu çalışma, dönemin bir diğer Maârif Nâzırı olan Ahmet Şükrü Bey tarafından devam ettirilmiştir. Bu süreçte de 7 yıllık idadilerden 22’si sultaniyeye dönüştürülmüştür. Ayrıca Şam ve Beyrut’ta birer sultanî daha kurulmuştur. Böylece sultanilerin sayısı 1913-1914 öğretim yılında 36 olmuştur (Ergün, 1996; “Maârif Nâzırımızla Mülâkât”, 1330).

M. Şemseddin Bey, konu bağlamında Maârif Nezâreti’nin atması gereken adımlardan bir diğerini ise gerek idare gerekse öğretim hizmetlerinde herhangi bir bilgi ve kabiliyetleri olmadığı halde bir şekilde görevlendirilen kişilerin işine bir an önce son vermek suretiyle esaslı bir teşkilat oluşturmak ve söz konusu kimselerin yerine gayretli, vazifesine bağlı ve pedagoji ilmine vakıf olanları seçmek (M. Şemseddin, 1331: 306) olarak kaydetmiştir. Liyakati esas alan bu adımla sistemin daha etkili ve verimli bir şekilde işleminin hedeflendiği söylenebilir.

#### Programlar ve Ders Kitapları

M. Şemseddin Bey, eserinde doğrudan “programlar ve ders kitapları” adı altında bir değerlendirme yapmamıştır. Ancak Osmanlı mekteplerine ilişkin diğer meselelere temas ederken, bu konuyu da ele almıştır. Öncelikle programlarla ilgili düşüncelerine değinmek yerinde olacaktır. Şöyle ki O, mekteplerde uygulanan programların memleketin ihtiyaçlarıyla uyumlu olmadığını, son derece karışık ve faydasız şeylerle dolu olduğunu düşünüyordu. Ayrıca çocukların zihinlerinin faydasız şeylerle

doldurulduğundan ve kendilerine her şey okutulmasına rağmen hiçbir şey öğretilemediğinden yakınmaktaydı (M. Şemseddin, 1331: 303-304).

Öğretimin, öteden beri memlekete tüketici yetiştirmek esasına dayandırıldığını kaydeden M. Şemseddin Bey, bunun kendi kendine geçinme iktidarına erişemeyen ve dolayısıyla mezuniyetin akabinde devlet kapısından başka sığınacak yer bulamayan bir nesil ürettiğini işaret etmiştir. Bu durumun çözüm yoluna da ışık tutmuş ve bu bağlamda önemli noktalar üzerinde durmuştur. Ona göre, programların dayandırıldığı esası değiştirmek elzemdi. Çünkü programlar, eskiden olduğu gibi tüketici yetiştirme esasından sapmadığı takdirde memlekette fazla mektep açmak gelecek için faydadan ziyade zarara yol açabilir. Ayrıca her vilayetin mektep programı, o mahallin ihtiyaçlarıyla uyumlu olmalı ve mektepten mezun olacak çocukların edindikleri ilimle kendi vatan topraklarında tüketici değil, faydalı bir üretici olabilmelerini temin etmelidir. Onun nazarında, programlarda eğitim ve gaye birliğini gözetmek elzem olmakla beraber, vilayetlerin mektep programlarını İstanbul’da hazırlanmak doğru değildir. Burada yapılması doğru olan şey, değerlendirmelerinden anlaşıldığı üzere, maarif müdürleri ve müfettişlerine memur oldukları vilayetin ihtiyaçları doğrultusunda mektep programı hazırlama yetkisinin verilmesiydi (M. Şemseddin, 1331: 304-305). Bu, program hazırlanırken “yerelin” dikkate alınması demektir.

Bu adımlar sayesinde programların daha etkili olabileceğini öngören M. Şemseddin Bey’in ders kitapları hakkındaki düşünceleri de kayda değerdi. Bunlara göre, ders kitapları da mevcut programlardan farklı değildi. Öyle ki O, mekteplerde izlenen öğretim yöntemi ve uygulanan programlar kadar okutulan kitapların da “*memlekette inkişâf-ı dimağa değil, zekâ-yı fitriyi boğmağa*” hizmet ettikleri kanaatindeydi. Ayrıca özellikle ortaöğretim “Ulûm-ı Tabiiyye” ders kitaplarında yazarların çocukların yararını, zihni kudret ve ilmî melekelerini dikkate almaktan ziyade, kendi iktidarlarını göstermeye çalışmış olduklarını işaret etmiştir (M. Şemseddin, 1331:335-336). Ders kitaplarının bu yazım şekli konusunda Tüccârzâde İbrahim Hilmi Bey de kendisiyle hemfikirdi:

Çocuklara mahsus kırâat ve ders kitâbları ise çocukların seviyesi, mahsûsâtı düşünülerek, muhitindeki eşyâ ve hadisât nazar-ı dikkate alınarak yazılmaz. Ekserisi bu muhitin haricinde hârikülâde şeylerden bahseder, hem de öyle bir üslûb ile yazılır ki maânisini okudan hoca da anlayamaz. Kullanılan lisan tumturaklı ve muallak cümlelerle memlûdur. Erbâb-ı iktidâr tarafından sade ve güzel yazılmış mekteb kitâblarımız sayılacak kadar enderdir (Tüccârzâde İbrahim Hilmi, 1329: 59).

Bu durum karşısında ihtiyaç duyulan şey, M. Şemseddin Bey’e göre, mekteplerde öğretimi zaruri ve elzem olan konuları kapsayan, gereksiz/yorucu ayrıntıdan uzak, kısa; ancak anlaşılabilir tarzda yazılmış kitaplardır (M. Şemseddin, 1331: 314-315). O, aynı zamanda özellikle kırâat kitaplarının “*Rumeli vahşetlerine, intikâm manzûmelerine*” hasredilmesi gerektiğini savunarak bir bakıma ders kitaplarında olması gereken konulardan birine de dikkat çekmiştir (M. Şemseddin, 1331: 31). Balkan Savaşları’ndan sonra yürürlüğe giren iptidai mekteplere mahsus yeni program esas alınarak hazırlanan ders kitaplarının içeriği, bu konuda eyleme geçildiğini göstermektedir. Nitekim bu ders kitaplarında, Rumeli’nin kaybedilmesi ve asırlarca bu topraklarda yaşayan Türklere karşı reva görüldüğü belirtilen türlü işkence ve eziyetler, büyük bir acı ve üzüntü duyularak işlenmiştir. Şiirlerle mektep sıralarındaki çocuklara, bu coğrafyanın 1912-1913 yıllarında tanıklık ettiği acı sahneler hatırlatılmış, “kin ve intikam duygularını canlı tutmaları” salık verilmiştir (Çam, 2019). Hatta söz konusu ders kitaplarındaki haritalar arasında, M. Şemseddin Bey’in “*düşmanların kanlı çizmeleri altında inleyen tâli’siz yurdumuz, haritalarımızda kara renge boyanmalıdır*” (M. Şemseddin, 1331: 31) önerisinin de hayata geçtiğini doğrulayan örnekler mevcuttur. Öyle ki bazı haritalarda Rumeli, “esir vatan” olarak tanımlanmış; nasıl kara günler ve matemli dakikalar geçirmiş olduğunu anlatmak için siyaha boyanmıştır (Çam, 2019).

#### Fizikî Durum

Osmanlı mekteplerini çeşitli açılardan ele alan M. Şemseddin Bey, ayrıntılı olmamakla beraber, bu kurumların fizikî durumlarını da gündeme getirmeyi ihmal etmemiştir. Bu konuda sunduğu tablo olumlu değildi. Çünkü mevcut mekteplerin ıslah edilmediğini, bilakis daha berbat bir hale sokulduğunu ileri sürmüş ve bunların büyük bir kısmının “*hava ve ziyâdan mahrum, değil ma’sûmların cânilerin bile ikâmetine müsâid olmayan gayr-ı sıhhi ve ratib*” yerler olduğunu belirtmiştir. Öte yandan ne başkentte ne de vilayetlerde numunelik dahi olsa muntazam bir iptidai mektebi olmadığını düşünüyordu (M. Şemseddin, 1331: 303, 307). Bu düşünceleri, *Tanin* Gazetesi yazarı Ahmet Şerif Bey’in gözlemleriyle örtüşmekteydi. 20. yüzyılın “Evliya Çelebisi” olarak nitelendirilen bu yazar, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı coğrafyasının birçok noktasını gezmiştir. Gittiği yerlerde ilk ziyaret ettiği mekânların başında mektepler geliyordu. O da, istisnalar olmakla birlikte, mekteplerin fizikî durumları hakkında benzer şeyler kaleme almıştır. Şu satırlar, bizzat gözlemediği mekteplerden birine ilişkinidir:

Okula gitmek için, dar ve pis, pis kokan, çamurdan zor yürünen bir sokağa girmek mecbûriyetindediniz. Binanın dış görünüşü pek fakîrcedir, burası ancak hayâtını zorlukla kazanan bir aileye sığınma yeri olabilir. Kapı açılıyor; ışıksız, havâsız, rutûbetli ve sağlık şartlarından mahrûm bir yerde bulunuyorsunuz. Birkaç ayak merdiven sizi tahta döşeli, çıplak ve dar, salonumsu bir yere çıkarıyor. (...) Sıvası dökülmüş duvarlar, alçak tavanlar, küçük ve biçimsiz pencereler... (Ahmet Şerif, 1999: 357-358).

Tüccârzâde İ. Hilmi Bey de “*sultâniye, Dârümuallimîn, birkaç idâdi ve birkaç husûsî mektebler istisnâ edildiği halde mekteblerimiz pek fena... Hele bir milletin rûh-ı hayâtı olan ibtidâi mektepleri hiçdir! Zaten ekserisi âhurlar üzerinde, mezarlıklar kenarında, havâsız, bağçesiz, dar ve pis yerlerde inşa edilmiş, mektebden gayri her şeye benzer harâb ve muzlim evcikler...*” (Tüccârzâde İbrahim Hilmi, 1329: 25-26) ifadeleriyle aşağı yukarı benzer bir mektep tablosu çizmiştir. Bu mektepler, aynı zamanda Avrupa’daki mekteplerin bir durum değerlendirmesi yapılarak karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu çerçevede Avrupa mektepleri, Osmanlı mekteplerine nazaran olumlu bir tasvire konu olmuş ve örnek olarak konumlandırılmışlardır. M. Şemseddin Bey, bu bağlamda özellikle İsviçre köy mekteplerine temas etmiştir. Osmanlı şehirlerinden daha muhteşem ve daha mükemmel yapılarla süslü İsviçre köylerinin en havadar ve en etkileyici mevkiinde ihtişam

ve gururla yükseldiğini kaydettiği bu mektepleri birer “*kâşâne-i dil-rübâ*”, “*nesl-i âtiyi âgûş-ı şefkat ve irfânında perveriş-yâb-ı kemâl edecek birer dârü’l ilm, birer mekteb-i fazilet*” (M. Şemseddin, 1331: 302) olarak tarif etmiş ve övmüştür. Tüccârzâde İ. Hilmi Bey de benzer biçimde Avrupa’daki mektepleri “*en temiz, en muntazam, en ferah binalar*” olarak tanımlamış; Bükreş’teki Jeoloji mektebini, Peşte, Viyana, Berlin, Leipzig ve Münih Dârülfünûnları’nı “*muhteşem birer saray*” şeklinde konumlandırarak yüceltmıştır (Tüccârzâde İbrahim Hilmi, 1329: 30).

Osmanlı ve Avrupa mektepleri arasındaki bu karşıtlığı ortadan kaldırmak, ortaya konulan görüşlere göre, ancak ilkini ıslah etmekle mümkündür. Nitekim başta M. Şemseddin Bey olmak üzere çağdaşlarının çizdikleri olumsuz mektep tablosunu değiştirmek için bazı adımlar atılmıştır. Bu konuda, özellikle Balkan Savaşları’ndan alınan mağlubiyet önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Çünkü mağlubiyet, eğitimin önemini acı da olsa bir kez daha göstermiş ve onu bulunduğu yerden daha iyi bir noktaya taşımaya zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla müteakiben yapılan bazı düzenlemelerle çeşitli eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır (Uyanık ve Çam, 2012). Bununla birlikte, savaşların art arda patlak verdiği ve ekonomik buhranın had safhaya eriştiği; kısacası şartların iyice ağırlaştığı Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında sorunlardan tamamen arındırılmış bir eğitim sisteminden bahsetmek zordur.

## Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarını teşkil eden II. Meşrutiyet Dönemi, başlangıçtaki olumlu atmosferin akabinde siyasî ve diplomatik krizlere, ayaklanmalara, art arda patlak veren savaşlara ve haliyle ekonomik sıkıntılara tanıklık etmiştir. Bununla birlikte bu dönem, eğitim açısından göz ardı edilemeyecek önemli gelişmelere de sahne olmuştur. Bu gelişmeleri yakından izlemek için başvurulacak kaynaklar çeşitlidir. Arşiv kayıtları, gazete ve mecmualar bu bağlamda temel birer başvuru kaynağı sayılır. Bunların yanı sıra Osmanlı aydınları tarafından kaleme alınan eserler de aynı önemi haizdir. Bu eserler, hem eğitimin gösterdiği gelişim seyri hakkında bilgi vermekte hem eğitim hayatındaki eksiklikleri gündeme getirmekte hem de mevcut sorunların çözüm yollarını sunmaktadırlar.

Bu anlamda söz konusu eserler eğitim mirasımızı anlamak, eğitimin bugünkü durumunu değerlendirmek ve geleceğini planlamak bakımından son derece kayda değerdir. Bu bağlamda pek çok eser anılabilir; ancak mevcut çalışmada M. Şemseddin (Günaltay) Bey’in “Zulmetten Nûra” adlı eseri esas alınmıştır. Memleketin ve milletin içinde bulunduğu duruma temas eden M. Şemseddin Bey, eğitimi de çeşitli açılardan ele almayı ihmal etmemiştir. Eserin kayda değer bir kısmı eğitim meselesine hasredilmiştir. Burada, Osmanlı mektepleriyle ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bağlamda, eğitim ve öğretim hayatında benimsenen memur yetiştirmeye odaklı yaklaşımı eleştirmiş ve bunun terk edilmesi gerektiğini savunmuştur. Eğitimde bu çerçevede benimsenmesi gerektiğini savunduğu amaç ise çocuğun gelecekteki mutluluk ve refahını temin etmek, onu hayat mücadelesine hazırlamak ve kendisini o mücadelede galip kılabilecek esaslarla donatmak, kısacası çocuğu hem ailesinin hem de içinde yaşayacağı toplumun gerekli ve faydalı etkin bir üyesi haline getirmektir.

M. Şemseddin Bey, Osmanlı mekteplerinde öğretim kadrosu, programlar, ders kitapları ve fiziki durum konusunda da önemli eksiklerin varlığına parmak basmış ve yapılması gerekenlere dikkat çekmiştir. Onun nazarında mevcut muallim kadrosu, pedagoji ilmine vakıf olmayan ve vazifelerini dahi bilmeyen kimselerden oluşuyordu. Bu olumsuz muallim portresi konusunda doğrudan bir gerekçe sunmamıştır. Ancak Maârif Nezâreti’nin diğer kurumlarda iş bulamayıp muallimlik için başvuran kimseleri geri çevirmemesine vurgu yaparak ilgili nezâretin de bu portrenin oluşumunda pay sahibi olduğunu işaret etmiştir. Bilmeyi ve öğretmeyi birbirinden ayıran M. Şemseddin Bey, her bilen kimsenin muallim olamayacağını düşünüyordu. Muallimliğin özel bir meslek olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuş ve dolayısıyla muallim tayinlerinde bu mesleği icra edebilecek bir formasyona sahip kimselerin tercih edilmesinin önemine vurgu yapmıştır. Memlekette bu bağlamda, sultanilerden önce Dârülmualliminlerin açılması, eğitim alanında esaslı bir teşkilat oluşturulması ve liyakatin temel alınması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Mektep programlarının memleketin ihtiyaçlarıyla uyumlu olmadığını, karışık ve faydasız şeylerle dolu olduğunu düşünen M. Şemseddin Bey, yerelin ihtiyaçlarını esas alan, çocukları edindikleri ilimle yaşadıkları topraklar üzerinde tüketici değil, üretici kılabilecek programların hazırlanması gerektiğini savunmuştur. O, bu tür programların hazırlanması konusunda yereldeki maarif bürokratlarına gereken yetkinin verilmesinin doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeydi. Mekteplerde okutulan ders kitaplarını da çocuklar için uygun bulmayan M. Şemseddin Bey, bu kitapların öğretilmesi zorunlu ve gerekli konuları kapsamaması, gereksiz ayrıntılardan azade, kısa; fakat anlaşılabilir şekilde yazılmış olması gerektiğini düşünmekteydi. Ayrıca, özellikle Balkan Savaşları esnasında Rumeli’de cereyan eden gelişmelerin ders kitaplarına yansımaları gerektiğine değinerek yetişmekte olan nesillerin yaşananlar konusunda bilinçlendirilmelerinin önemine dikkat çekmiştir. Ona göre, Osmanlı mekteplerinin fiziki durumları da oldukça kötüydü ve ne İstanbul’da ne de diğer vilayetlerde numunelik dahi olsa muntazam bir iptidai mektep bulunmuyordu. Konu bağlamında örnek gösterdiği ve övdüğü kurumlar İsviçre köy mektepleri olmuştur. Eldeki verilerden anlaşıldığı üzere, çağdaşları da Osmanlı mektepleriyle ilgili olarak gündeme getirdiği bu hususlarda M. Şemseddin Bey ile aşağı yukarı hemfikirdi.

## Kaynakça

- Ahmet Şerif (1999). *Anadolu’da Tanîn*. (Haz. M. Çetin Börekçi), (C.1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Alasonya İdâdisi Müdürü Edhem Nejdâd (1326). Fransız usûl-i tahsili ve zararlarımız. *Sırât-ı Müstakim*, (108), 65-66.
- Alıcı, M. (2019). Bir aydın iki dönem: Bir Osmanlı düşünürü ve Cumhuriyet aydını profili olarak M. Şemseddin Günaltay’ın din anlayışı. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 7(18), 27-44.
- Aydın, İ. E. (2002). Şemseddin Günaltay’ın hayatı, eserleri ve dini ıslah düşüncesi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (5), 143-167.
- Aydın, M. Ş. (1988). Mehmet Şemseddin’in eğitim anlayışı. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(5), 237-252.
- Aydın, M. Ş. (2013). *İslâmcıların din eğitimine bakışı: Mehmed Şemseddin Günaltay örneği*. Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Ayrancı, İ. (2007). *Bir tarihçi olarak M. Şemseddin Günaltay (hayatı, eserleri ve İslâm Tarihi ile ilgili eserlerinin tahlili)* (Doktora Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Çam, İ. D. (2019). *Eğitim ve ideoloji: II. Meşrutiyet döneminde çocuk eğitime yönelik yaklaşımlar (1908-1922)* (Doktora tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Çetinkaya, B. A. (1994). *M. Şemseddin Günaltay ve fikriyatı* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Çetinkaya, B. A. (2007). Cumhuriyet Halk Partisi’nin İslamcı Başbakanı: Şemseddin Günaltay. *Eskiyeşi*, (7), 73-89.
- Çubukçu, İ. A. (1973). Cumhuriyet devrinin bir düşünürü Şemseddin Günaltay’ın dinî düşüncesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-50. Yıl* (s.183-190) içinde. Ankara: AÜ-İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Deniz, A. Ç. (2006). *M. Şemseddin Günaltay’ın dini ve toplumsal görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- D[ıran] K[elekyan] (1325). Maârifimiz, *Sabah*, (7341), 1.
- Düz, G. (2019). *M. Şemseddin Günaltay’ın din, dindar ve dinler anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Ekiz, D. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (3. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Erbatu, O. (2021). *Şemseddin Günaltay ve Türk siyasi hayatındaki yeri* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Ergün, İ. (2021). *Üç farklı zihniyet açısından eğitim ve toplum: Mehmet Ali Şevki, Mehmet İzzet, Mehmet Şemseddin Günaltay örneği* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet devrinde eğitim hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Erkek, M. S. (2012). Osmanlı Devletinde ilk Türkçü eğitim dergisi: Yeni Fikir. *History Studies*, 4(1), 197-213.
- Gökbel, A. (2000). M. Şemseddin (Günaltay) ve dinler tarihine yaptığı katkılar. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(Özel Sayı), 33-44.
- Gültekin, M. (2018). Eğitimin tarihsel temelleri. M. Gültekin (Ed.) *Eğitim Bilimine Giriş* (s.114-132) içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- İskender, M. (2022). *Şemseddin Günaltay’ın kelâmî görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- İsmail Hakkı (1328). *Ta’lîm ve terbiyede inkılâb*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.
- İşgüzar, M. (1998). *Mehmet Şemseddin Günaltay’ın düşünce tarihimizdeki yeri ve eğitimle ilgili görüşleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Karaman, T. (2019). *Mehmet Şemseddin Günaltay’ın dini ve siyasi görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Karpuzcu, H. F. (2008). *Late Ottoman Modernist/Rationalist Discourses On Islam: Superstition, Sufism and Şemseddin Günaltay* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Koç, A. (2011). *Mehmet Şemseddin Günaltay’ın laiklik anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).
- Maârif nâzırımızla mülâkât. (1330). *İkdâm*, (6244), 1.



Maârif-i Umûmiyye Nezâreti İstatistik Müdiriyyeti (1327). *Dersaâdet ve vilâyâtda kâin mekâtib-i resmîyye ve husûsiyyeye ve Dersaâdet’de bulunan medâris-i islâmiyye ile kütübhânelere dâir istatistik mecmûasıdır*. Dârü’l-Hilâfetü’l Âliyye: Matbaa-i Âmire.

M. Sâti’ (1326). *Lâyihalarım*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.

M. Şemseddin (1331). *Zulmetden nûra* (2. Tab’ı). (İstanbul): Tevsi’-i Tıbbât Matbaası.

Nafi Atuf (1932). *Türkiye maarif tarihi hakkında bir deneme-ikinci kitap*. İstanbul: Milliyet Matbaası.

Öztürk, C. (2007). *Atatürk devri öğretmen yetiştirme politikası* (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özüçetin, Y. (2003). *Mehmet Şemseddin Günaltay’un hayatı, ilmî, idarî, siyasî faaliyetleri* (Doktora Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).

Sâti’ (1334). Meşrutiyet’den sonra maârif tarihi. *Muallim*, 2(19), 654-665.

Şahin, K. (1996). Mehmet Şemseddin Günaltay (1883-1961). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C.14, s.286-288). Ankara: TDV.

Tüccârzâde İbrahim Hilmi (1329). *Maârifimiz ve servet-i ilmiyyemiz, felâketlerimizin esbâbı* (2. Tab’ı). Dersaâdet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.

Tüccârzâde İbrahim Hilmi (1332). *Avrupalılaşmak, felâketlerimizin esbâbı*. Dersaâdet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.

Uçar, R. (2011). Abdullah Cevdet’in batı medeniyeti ve batılılaşma anlayışı. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 5(10), 7-30.

Unat, F. R. (1964). *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

Uyanık, E. ve Çam, İ.D. (2012). Balkan savaşlarının Türk eğitim düşüncesinin dönüşümüne etkileri. Ü. Şenel (Yay. Haz.), *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri* (C.II, s.409-418) içinde, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Matbaası.

Uyanık, N. (1996). *Modernist İslâmcı bir aydının geleneksel eğitim kurumlarına bakışı: Medreseler, tekkeler ve M. Şemseddin Günaltay* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).

Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi* (3. bs.). İstanbul: Ülken Yayınları.

Yardımcı, M. (2018). *Şemseddin Günaltay Hükümeti (1949-1950)* (Yüksek Lisans Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>).

Yeni Fikir (1327). “Yeni Fikir” nasıl ve ne için çalışacak. *Yeni Fikir*, (1), 1-3.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.